

УДК 94(=512.161=054.62):28-523.42:316.722](430)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.161.8>

Ольга НОВІКОВА, канд. іст. наук, асист.

ORCID ID: 0000-0002-7050-7638

e-mail: garkavaya.olga@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Анна КОЗАКОВА, магістрант

ORCID ID: 0009-0001-9210-2252

e-mail: ann.kozakova02@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЗНАЧЕННЯ МЕЧЕТІ ДЛЯ МУСУЛЬМАН-МІГРАНТІВ ІЗ ТУРЕЧЧИНИ В ЄВРОПІ

Вступ. Пропоноване дослідження ґрунтується на феномені міграції, що об'єднує різні етнічні групи, релігії та культури споживання, сприяючи складній соціальній динаміці у країнах, що їх приймають. У контексті Західної Європи, зокрема в Німеччині, турецькі мігранти проходять процес трансформації на євротурків, і мечеті відіграють ключову роль у цій метаморфозі. У цій розвідці досліджено еволюцію мечетей як транснаціональних просторів, що пропонують не лише релігійні, а й культурні та соціальні послуги. Зосереджуючись на прикладі мечеті Барбарос (1969) у Кельні (Німеччина), з'ясовано, як подібні установи стали центрами формування євротурецької ідентичності й інтеграції в німецьке суспільство.

За допомогою якісного аналізу, включно з аналізом джерел, у дослідженні окреслено виникнення та легітимізацію мусульманських культурних і споживчих просторів у німецькому контексті. Крім того, у публікації використано ретроспективний аналіз для дослідження соціального та функціонального впливу мечетей на райони, зокрема у місті Льеж, Бельгія. У розвідці також розкрито фактори появи магазинів навколо мечетей, ураховуючи різні умови, такі як близькість до мечеті, відстань від центру міста та соціально-економічні змінні. Шляхом розмежування зон навколо мечетей та категоризації підприємств за типом, включно з ісламськими магазинами, з'ясовано кореляцію між наявністю мечетей і розвитком комерційної діяльності поблизу них. За допомогою спостережень на місцях та інтерв'ю ця розвідка проливає світло на складний зв'язок між розташуванням мечетей і соціально-економічним ландшафтом районів, що сприяє кращому розумінню ролі, яку мечеті відіграють у формуванні міського середовища та динаміки громад.

Результати. У процесі дослідження встановлено, що мечеті в турецьких міграційних громадах у Німеччині перетворилися на багатфункціональні простори, які виконують широкий спектр ролей. Окрім релігійної функції, вони стали осередками соціалізації, неформальної освіти, мовної практики, політичної мобілізації та культурної репрезентації. Мечеть постає інституцією, що структурно оформлює життя мусульманської діаспори, стає каналом взаємодії з державними та місцевими органами влади, а також майданчиком для формування колективної пам'яті й ідентичності. З'ясовано, що в умовах обмеженого визнання з боку державних структур, мечеті виконували функцію символічної та практичної автономії мігрантів, компенсуючи нестачу доступу до офіційних ресурсів.

Висновки. Мечеть у контексті турецької міграції до Німеччини в другій половині ХХ ст. набула значення не лише духовного осередку, а й ключового соціального інституту, що відіграв критичну роль у збереженні культурної цілісності спільноти. Її значення виходить за межі релігійної практики: вона забезпечує стабільність у міграційному середовищі, підтримує зв'язок між поколіннями, сприяє адаптації, водночас стаючи бар'єром до асиміляції. Подальші дослідження доцільно спрямовувати в бік аналізу локальних моделей функціонування мечетей, міжінституційної взаємодії й умов, за яких релігійний простір стає ресурсом для інтеграції, а не маргіналізації.

Ключові слова: мечеть, мігранти в Європі, турецька культура, мусульмани, торгівля.

Вступ

Перша хвиля міграції з Туреччини до Німеччини завершилась у 1973 р. у зв'язку з обмежувальними заходами, що не давали змоги сім'ям мігрантів переїхати до Німеччини, щоб об'єднатися з іншими членами своєї родини. Зі зняттям обмежувальних заходів, кількість мігрантів у Німеччині почала стрімко зростати. З прибуттям своїх сімей турецькі робітники почали орендувати квартири в хеймах (нім. "дім, домівка, житло, рідний осередок або спеціалізований заклад (інтернат, гуртожиток)", роблячи у такий спосіб перші кроки для інтеграції в німецьке суспільство. Потім почали виникати райони, де турки жили разом, і вони стали помітними в різних аспектах соціального життя, таких як лікарні, школи, громадський транспорт і магазини (Adigüzel, 2004). Видимість турків у німецьких соціальних просторах почалася з другого покоління, а не з першого. Третє покоління мігрантів стало більш помітним і прийнятним, а четверте – повноцінним стало громадянами Європи. Транснаціональні простори, що зосереджені на самовідтворюваній природі та безперервності міграції, формуються з місць у країні перебування, де мігранти, які можуть одночасно відчувати Туреччину та Німеччину, живуть, працюють, отримують освіту та медичні послуги. Транснаціональні простори відіграють

важливу роль у міграційних мережах, які мігранти утворюють, вирішуючи мігрувати й адаптуватися до нових умов життя після міграції. Мігранти закладають основи для транснаціональних просторів у мережах, які вони створюють, що дає їм можливість зміцнювати внутрішню солідарність між мігрантами та групами мігрантів і підтримувати зв'язки з рідною країною. Ці мережі забезпечують зв'язок з рідною країною у Західній Європі та з часом набувають різних функцій. Ці простори є ресурсом, який підтримує нові покоління, народжені в країні перебування, і нові покоління формують їх на основі своїх потреб й очікувань. Завдяки особливостям транснаціональних просторів й автономії, що забезпечується транзитивністю між двома країнами, може здійснюватися комерційна, політична та релігійна діяльність (Faist, 1998).

У Німеччині еволюція турецьких мігрантів протягом шести десятиліть є важливим прикладом адаптації, стійкості та трансформації. З початкового "тихого та забутого періоду", що характеризувався мінімальною видимістю та проблемами культурної адаптації, турецькі мігранти стали невід'ємними членами німецького суспільства, формуючи міські ландшафти та динаміку громад (Dassetto, 2003; 2006).

Центральним елементом цієї трансформації стало створення мечетей і мусульманських культурних та споживчих просторів, які слугували життєво важливими опорами для мігрантів, що долають складнощі повсякденного життя в новому середовищі. Як зазначили Еліф Ероглу Холл та Нурдан Севім, ці простори перетворилися з простих місць поклоніння на багатофункціональні центри, які пропонують низку послуг і заходів, що задовольняють різноманітні потреби мігрантів. Відкриття мечеті Барбарос у Кельні в 1969 р. є знаковою подією в організованій релігійній діяльності турецьких мігрантів, символізуючи їхню зростаючу присутність і вплив у німецькому суспільстві.

Мечеті перетворилися на живі громадські центри, що сприяють солідарності та єдності серед мігрантів, водночас сприяючи взаємодії з урядовими установами та надаючи необхідні допоміжні послуги (Eroglu Hall, & Sevim, 2020).

Хоча якісний аналіз надав цінну інформацію про соціальні та культурні аспекти інтеграції мігрантів, залишається прогалина в розумінні просторового розподілу й економічного впливу мусульмансько-орієнтованого бізнесу в міському середовищі. Інтеграція мігрантів у приймаюче суспільство – це тривалий процес, що залежить від багатьох факторів і вимагає регулярної взаємодії між першими та другими. Це процес, що залежить від індивідуальної траєкторії розвитку й контактів кожного члена із приймаючим суспільством. З таких причин, як мова, незнання культури приймаючої країни або дуже відмінні звичаї від тих, що практикуються в рідній країні, ці люди вирішують селитися зі співгромадянами того ж походження або навіть того ж регіону. Це стосується турецьких і марокканських громад у Бельгії (Ettourki, De Schutter, & Goddeeris, 2017). Наприклад, у Льежі, згідно зі спостереженнями та інтерв'ю на місці, південні марокканці схильні селитися в районі, де вони збудували мечеть (Бігал). На противагу цьому, північні марокканці охочіше селилися в Брессу й Отремезі та збудували в цих районах п'ять мечетей. Кількісний підхід Мохамеда ель Буджжуфі, Жака Теллера й Ахмеда Мустафи пропонує перспективний шлях для дослідження розуміння просторового розподілу й економічного впливу мусульмансько-орієнтованих підприємств, проливаючи світло на географічні закономірності й економічну динаміку цих підприємств на рівні міста (El Boujjoufi, Teller, & Mustafa, 2021). Звичайно, хоча у дослідженні автори й з'ясовують просторовий зв'язок між мусульманськими магазинами та близькістю мечетей у місті Льеж, усе ж не заглиблюються у специфічні характеристики й економічну діяльність цих закладів, таких як магазини чи готелі.

Визнаючи цю прогалину, пропонуване дослідження намагається її заповнити, провівши всебічний аналіз комерційної діяльності, пов'язаної з мечетями як у Льежі, так і в Кельні. За допомогою аналізу ми прагнемо надати нюансоване розуміння економічної динаміки та ділової активності мечетей у цих міських контекстах.

Огляд літератури. Еліф Ероглу Холл і Нурдан Севім у статті "Роль мечетей у трансформації з транснаціональних просторів на мусульманські культурні та споживчі простори", що є однією з виданих робіт, об'єднаних у видання "Робота з мусульманськими клієнтами в допоміжних професіях" (Eroglu Hall, & Sevim, 2020) надають огляд трансформації турецьких мігрантів у Німеччині протягом шести десятиліть, від "мовчазного та забутого періоду" (70-х років XX ст.) першого покоління до появи європейських турків у другому та третьому поколіннях. Вони висвітлюють еволюцію мігрантів від прагнення ма-

лої видимості до активної участі в громадському житті, включно зі створенням мечетей і мусульманських культурних та споживчих просторів. У публікації також підкреслюється значення цих просторів для мігрантів, щоб вони могли практикувати свою релігію в повсякденному житті, особливо враховуючи їхні економічні потреби та виклики, з якими вони стикалися в перші роки міграції. Крім того, простежується початок організованої релігійної діяльності серед турецьких мігрантів, прикладом чого є відкриття мечеті Барбарос у Кельні в 1969 р. Автори досліджують проблеми, з якими стикаються турецькі мігранти в Німеччині, зокрема щодо доступності продуктів харчування та релігійних практик. Наприклад, як потреба в халляльній їжі спонукала турецький бізнес до появи та, зрештою, домінування в секторі роздрібної торгівлі продуктами харчування, що сприяло створенню турецьких продовольчих ринків у Німеччині. Мечеті перетворилися з невеликих молитовних місць на багатофункціональні комплекси, що слугували центрами релігійної, соціальної та культурної діяльності, сприяли солідарності та єдності серед мігрантів. Крім того, культові споруди сприяли взаємодії між мігрантами й урядовими установами, забезпечуючи платформу для підтримки громади та інтеграційних зусиль. Завдяки цим подіям мечеті відіграли вирішальну роль у формуванні соціального та релігійного ландшафту турецьких мігрантських громад у Німеччині, діючи як центри збереження культурної спадщини, соціальної згуртованості та практичної допомоги (Eroglu Hall, & Sevim, 2020).

Відома модель громадянського волонтаризму підкреслює консолідуючий та сприятливий вплив на політичну участь неополітичних добровільних об'єднань, серед яких і релігійні. Було виявлено, що ці об'єднання та їхні члени прямо й опосередковано схильні до посилення своєї політичної участі трьома способами. По-перше, неурядові організації, зокрема релігійні об'єднання, такі як мечеті, поліпшують громадянські навички, які важливі для політичної участі. По-друге, мечеті можуть безпосередньо заохочувати своїх членів до політичної активності (напр., до участі у виборах), і по-третє, ці об'єднання можуть опосередковано сприяти політичній участі через політичні стимули, такі як політичні дискусії, що може збільшити схильність їхніх членів до більшої активності (Verba, Schlozman, & Brady, 1995). Комплексне дослідження мечетей у Сполучених Штатах Америки показало, що 98 % адміністраторів мечетей погоджуються з тим, що мусульмани мають брати активну участь у роботі американських інституцій. Мечеть Улу (Гробе) була відкрита у 2002 р. Вона розташована в місті Буггінген, населення якого становить 3800 осіб, і лежить на південь від Фрайбурга (Німеччина). Мечеть є не лише святиніщем, а й оздоровчим та освітнім центром.

Мохамед ель-Буджжуфі, Жак Теллер й Ахмед Мустафа обговорюють значення міграції як для індивідуального добробуту, так і для ширшого економічного розвитку, підкреслюючи її багатогранний вплив на домогосподарства, місцеві громади й економіку. У ньому підкреслюється роль етнічної приналежності у формуванні організації етнічного бізнесу, зазначаючи міцні сімейні та громадські зв'язки, що лежать в основі його структури. Етнічний бізнес часто відображає колективну ідентичність і спільні інтереси в межах певних етнічних груп, з варіаціями, що залежать від контекстуальних факторів й урядового регулювання.

Етнічна економіка, особливо в мусульманських громадах Європи, привернула увагу в дослідженнях, зосереджених на соціологічних аспектах та якісному аналізі. Стаття "Чи має значення розташування мечеті? Мечеті

та ісламські магазини в європейському контексті" має на меті зробити і свій внесок, використовуючи кількісний підхід для вивчення просторового розподілу ділової діяльності, орієнтованої на мусульманську громаду на рівні міста. Крізь цю кількісну призму стаття дає уявлення про географічні закономірності й економічну динаміку мусульмансько-орієнтованих підприємств, проливаючи світло на їхню просторову організацію та вплив у міському середовищі (El Boujjoufi, Teller, & Mustafa, 2021).

Згідно з "Атласом торгівлі Валлонії" (Deville, Jaspard, & Vazquez Pargass, 2014), було розглянуто п'ять класів: звичайна торгівля (охоплюючи загальні та спеціалізовані продукти харчування; продуктові магазини, супермаркети, пекарні, м'ясні крамниці, фрукти й овочі тощо), легка напіврегулярна торгівля (зокрема одяг, засоби особистої гігієни, декор та мультимедіа; магазини одягу, парфумерні магазини, перукарні, предмети декору, CD-DVD, фотоапарати тощо), важка напіврегулярна торгівля (меблі, побутова техніка, товари для самостійного виготовлення, транспорт і тварини; кухонні товари, постільна білизна, машини, будівельні матеріали, садівниче приладдя, мотоцикли, товари для тварин тощо), готельно-ресторанний бізнес (охоплюючи готелі, кафе, ресторани й закусо́чні) та послуги.

Серед 1185 опитаних підприємств найпоширенішим є бізнес у сфері відпочинку та відпочинку HorecaArt (396). Друге місце посіла легка напіврегулярна торгівля (370), за нею йде регулярна торгівля (261). На четвертому місці – важка напіврегулярна торгівля (121), а на останньому – послуги (38).

Ця взаємопов'язана система сприяє економічній діяльності, що дотримується ісламських принципів, одночасно поширюючи мусульманські погляди.

Це стало привабливим напрямком для мусульманських інвесторів, сприяючи організації повсякденного життя та виконанню релігійних обов'язків серед мусульман. Ба більше, інтеграція халяльних практик у повсякденне життя відображає появу етнорелігійного всесвіту, де дотримання ісламських норм поширюється на різні аспекти, включно з харчуванням, одягом і фінансами. Халяльні практики слугують значними економічними рушіями, починаючи від бізнесу, що обслуговує релігійний туризм, і закінчуючи постачальниками халяльних продуктів, таких як м'ясо. Підприємці часто орієнтуються на певні ринкові ніші, зумовлені зростаючим попитом у мусульманських громадах, використовуючи громадські мережі для підтримки й отримуючи вигоду від позитивного середовища вибору.

Були досліджені такі фактори, як концентрація мусульманського населення в міських районах, наявність мечетей, мережі розподілу та соціально-економічні показники, такі як рівень доходів, щоб зрозуміти їхній вплив на створення бізнесу в мусульманських громадах.

Відстань від центру міста та торгових центрів (галерей) і висота над рівнем моря мають статистично значущий зв'язок з розташуванням ісламських магазинів, але він набагато менш важливий, ніж відстань від мечетей. Відстань від центру міста пов'язана з розташуванням ісламських магазинів, що вказує на те, що більшість етнічних торгових точок розташовані поза центром міста. Цей зв'язок підтверджує інформація від кількох дослідників про те, що більшість європейських мечетей розташовані в маргінальних районах, далеко від центру та на периферії (Arab, 2013; Kupping, 2011).

Результати

Узагальнюючи огляд наукових джерел, можна констатувати, що мечеті відіграють ключову роль у процесах соціокультурної трансформації турецької мігрантської

громади в Німеччині. Їхнє значення виходить далеко за межі релігійної функції: у міграційному контексті мечеть постає як комплексна інституція, що виконує одночасно релігійну, соціальну, освітню, політичну й економічну функції. Вона є важливим компонентом інфраструктури діаспори, що забезпечує процеси збереження ідентичності, самоорганізації громади та її поступової інтеграції у суспільство, що приймає мігрантів.

Початково створені як місця індивідуальної молитви або адаптовані під релігійні потреби простори (т. зв. "backyard mosques"), мечеті з плином часу інституціоналізувалися та перетворилися на осередки релігійного життя громади, що перебуває в умовах діаспори. Особливо після впровадження політики возз'єднання сімей, у 1970-х рр., мечеті стали інструментом соціального згуртування, оскільки відповідали не лише за духовні потреби мігрантів, а й забезпечували умови для культурної репродукції та взаємодопомоги.

Мечеті стали одними з головних агентів збереження та передачі релігійної й культурної спадщини між поколіннями. Через недільні школи, курси з вивчення Корану, організацію молодіжних, жіночих і благодійних ініціатив, вони формували соціальний простір, у якому здійснювалося не лише релігійне виховання, а й підтримувалася колективна ідентичність громади. Водночас важливо підкреслити, що цей простір є динамічним: функціонування мечетей демонструє здатність турецько-мусульманської громади до адаптації, саморегуляції й активної участі в транснаціональних процесах (Cesari, 2005).

У контексті розвитку транскультурної ідентичності мечеті постають платформами, де відбувається взаємобмін між релігійним, етнічним та громадянським компонентами ідентичності. У другому й третьому поколіннях мігрантів мечеть часто стає простором, у якому формується новий тип ідентичності – "європейського мусульманина", що інтегрує релігійність із цінностями демократії, плюралізму та громадянської участі. Отже, мечеть – це не лише релігійна установа, а й середовище формування політичної суб'єктності.

Особливої уваги заслуговує соціально-політична функція мечетей як посередницьких інституцій між мусульманською громадою та державою (Conti, 2016). Згідно з моделлю громадянського волонтаризму, релігійні організації є каналами соціалізації та мобілізації політичної активності. Дослідження показують, що через участь у житті мечетей індивіди здобувають навички самоорганізації, колективної дії та політичної артикуляції своїх інтересів. Мечеті також постають актором, що репрезентує громаду в публічному просторі, а отже, – потенційним партнером у міжкультурному діалозі й інтеграційній політиці.

Економічна роль мечетей полягає в їхньому потенціалі формувати просторову концентрацію мусульмансько-орієнтованого бізнесу. Розташування мечетей часто корелює з розвитком торговельних, сервісних і гастрономічних підприємств, орієнтованих на потреби турецько-мусульманського населення. У цьому контексті мечеть відіграє роль ядра локальної етнічної економіки. Вона акумулює соціальний капітал, генерує економічний активність та сприяє професійній інтеграції громади.

Просторовий вимір функціонування мечетей також має важливе значення. Архітектурне та фізичне втілення мечетей, зокрема будівництво великих культових споруд, таких як мечеть Центральної ради мусульман у Кельні, символізує дедалі більшу видимість мусульманської присутності в урбаністичному ландшафті. Це, зі свого боку, викликає суперечливі реакції в публічному дискурсі, що коливається між визнанням права на свободу віро-

сповідання і занепокоєнням щодо "ісламізації" європейського простору. Мечеть у такому дискурсі постає як "видимий інший", що потребує соціального й політичного перегляду моделей інклюзії та мультикультуралізму.

Критично важливо зауважити, що значення мечетей не є одноманітним: воно змінюється залежно від регіону, політичного контексту, поколіннєвого складу громади та рівня її соціальної інтеграції. У деяких випадках мечеті можуть сприяти ізоляції громади або функціонувати як агенти культурної сегрегації, особливо якщо вони діють під впливом закордонних релігійно-політичних структур. У цьому контексті постає необхідність розвитку автономних, прозорих і локально інтегрованих форм релігійної організації, що сприятимуть відкритості громади та її конструктивній взаємодії з іншими соціальними групами.

Отже, мечеті в Німеччині виявляються складним соціальним феноменом, що не піддається однозначній інтерпретації. Їхнє функціонування є відображенням широких процесів транснаціоналізації, мобільності, глокалізації релігії та формування нових типів ідентичності. У науковому сенсі мечеті можна розглядати як "інституціональні гібриди", що поєднують традиційні релігійні функції з модерними соціальними, політичними й економічними завданнями. Вони є не лише продуктом міграції, а й активним чинником у трансформації як мігрантських громад, так і приймаючого суспільства.

Дискусія і висновки

Узагальнені результати дослідження засвідчують, що мечеті в контексті турецької діаспори в Німеччині функціонують як ключові інституції соціальної інфраструктури, які забезпечують не лише релігійні потреби, а й постають осередками культурної трансмісії, соціального згуртування, громадянської мобілізації й економічної активності. Виявлено, що через виконання множинних ролей – від освітньої до політичної – мечеті сприяють формуванню транскультурної ідентичності й адаптації мігрантської громади, водночас залишаючись об'єктом публічних дискусій щодо інтеграції, секуляризму та культурного плюралізму в сучасній Європі. У перспективі подальших досліджень важливим є аналіз локальної специфіки мечетей, порівняння моделей їхнього функціонування в різних міських просторах, а також дослідження інституційної динаміки – від неформальних релігійних ініціатив до офіційно визнаних громадських інституцій. Це допоможе краще зрозуміти, за яких умов мечеть стає простором інтеграції, а не маргіналізації, співіснування, а не конфлікту. Особливу увагу варто звернути на взаємодію мечетей із місцевими органами влади, громадськими організаціями й іншими релігійними спільнотами, оскільки саме ці відносини формують умови для діалогу або його відсутності. Аналіз практик участі мечетей у міжрелігійних форумах, муніципальних ініціативах чи освітніх проєктах дасть можливість виявити, наскільки мечеть залучена в публічне життя міста і які соціальні механізми сприяють чи перешкоджають її відкритості. Також перспективним є вивчення гендерного виміру в житті мечетей, зокрема ролі жінок у структурі релігійного керівництва, громадській активності й освітніх практиках, що може пролити світло на внутрішню еволюцію релігійної громади в умовах секулярного та мультикультурного середовища.

Внесок авторів: Ольга Новікова – концептуалізація, перегляд і редагування; Анна Козакова – валідація даних, написання (оригінальна чернетка).

Джерела фінансування. Це дослідження не отримало жодного гранту від фінансової установи в державному, комерційному або некомерційному секторах.

Список використаних джерел

- Adigüzel, Y. (2004). *Kimliğin Korunmasında ve Üretilmesinde Türk Derneklerinin Rolü, Almanya/Köln Örneği* (Unpublished master's thesis). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arab, P. T. (2013). Mosques in the Netherlands: Transforming the meaning of marginal spaces. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 33(4), 477–494. <https://doi.org/10.1080/13602004.2013.866349>
- Cesari, J. (2005). Mosque conflicts in European cities: Introduction. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(6), 1015–1024. <https://doi.org/10.1080/13691830500282626>
- Conti, B. (2016). Islam as a new social actor in Italian cities: Mosque controversies as sites of inclusion and separation. *Religion, State & Society*, 44(3), 238–257. <https://doi.org/10.1080/09637494.2016.1220770>
- Dassetto, F. (1996). La construction de l'islam européen: *Approche socio-anthropologique*, 55–56.
- Dassetto, F. (2003). *Muslims in Western Europe: Socio-historical development and trends. In Muslims in Enlarged Europe, Religion and Society*. Brill.
- Devillet, G., Jaspard, M., & Vazquez Parras, J. (2014). *Atlas du commerce en Wallonie: Structures, dynamiques, comportements spatiaux des consommateurs*. Presses universitaires de Liège.
- El Boujoufi, M., Teller, J., & Mustafa, A. (2021). Does mosque location matter? Mosque and Islamic shops in the European context. *Journal article*, October.
- Eroglu Hall, E., & Sevim, N. (2020). The role of mosques in the transformation from transnational spaces to Muslim cultural and consumption spaces. In *Working With Muslim Clients in the Helping Professions* (pp. 136–154).
- Ettourki, K., De Schutter, S., & Goddeeris, I. (2017). Historical research on Moroccan migration in Belgium. In *Moroccan Migration in Belgium: More than 50 Years of Settlement*, 1, 61.
- Faist, T. (1998). Transnational social spaces out of international migration: Evolution, significance and future prospects. *Archives Européennes de Sociologie*, 39(2), 213–247. <https://doi.org/10.1017/S0003975600007621>
- Kuppinger, P. (2011). Vibrant mosques: Space, planning and informality in Germany. *Built Environment*, 37(1), 78–91.

References

- Adigüzel, Y. (2004). *Kimliğin Korunmasında ve Üretilmesinde Türk Derneklerinin Rolü, Almanya/Köln Örneği* (Unpublished master's thesis). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arab, P. T. (2013). Mosques in the Netherlands: Transforming the meaning of marginal spaces. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 33(4), 477–494. <https://doi.org/10.1080/13602004.2013.866349>
- Cesari, J. (2005). Mosque conflicts in European cities: Introduction. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(6), 1015–1024. <https://doi.org/10.1080/13691830500282626>
- Conti, B. (2016). Islam as a new social actor in Italian cities: Mosque controversies as sites of inclusion and separation. *Religion, State & Society*, 44(3), 238–257. <https://doi.org/10.1080/09637494.2016.1220770>
- Dassetto, F. (1996). La construction de l'islam européen: *Approche socio-anthropologique*, 55–56.
- Dassetto, F. (2003). *Muslims in Western Europe: Socio-historical development and trends. In Muslims in Enlarged Europe, Religion and Society*. Brill.
- Devillet, G., Jaspard, M., & Vazquez Parras, J. (2014). *Atlas du commerce en Wallonie: Structures, dynamiques, comportements spatiaux des consommateurs*. Presses universitaires de Liège.
- El Boujoufi, M., Teller, J., & Mustafa, A. (2021). Does mosque location matter? Mosque and Islamic shops in the European context. *Journal article*, October.
- Eroglu Hall, E., & Sevim, N. (2020). The role of mosques in the transformation from transnational spaces to Muslim cultural and consumption spaces. In *Working With Muslim Clients in the Helping Professions* (pp. 136–154).
- Ettourki, K., De Schutter, S., & Goddeeris, I. (2017). Historical research on Moroccan migration in Belgium. In *Moroccan Migration in Belgium: More than 50 Years of Settlement*, 1, 61.
- Faist, T. (1998). Transnational social spaces out of international migration: Evolution, significance and future prospects. *Archives Européennes de Sociologie*, 39(2), 213–247. <https://doi.org/10.1017/S0003975600007621>
- Kuppinger, P. (2011). Vibrant mosques: Space, planning and informality in Germany. *Built Environment*, 37(1), 78–91.

Отримано редакцією журналу / Received: 07.05.25

Прорецензовано / Revised: 06.11.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.12.25

Olha NOVIKOVA, PhD (History), Assist.
ORCID ID: 0000-0002-7050-7638
e-mail: garkavaya.olga@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Anna KOZAKOVA, Master's Student
ORCID ID: 0009-0001-9210-2252
e-mail: ann.kozakova02@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE SIGNIFICANCE OF THE MOSQUE FOR MUSLIM MIGRANTS FROM TURKEY IN EUROPE

Background. This study is grounded in the phenomenon of migration, which brings together diverse ethnic groups, religions, and consumption cultures, contributing to a complex social dynamic within host countries. In the context of Western Europe, particularly Germany, Turkish migrants undergo a transformation into Euro-Turks, with mosques playing a key role in this metamorphosis. This research examines the evolution of mosques into transnational spaces that offer not only spiritual sanctity but also cultural and social services. Focusing on the case of the Barbaros Mosque (1969) in Cologne, Germany, the study explores how these institutions have become central hubs for shaping Euro-Turkish identity and for fostering integration into German society.

Through qualitative analysis, including literature review, the study outlines the emergence and legitimization of Muslim cultural and consumer spaces within the German context. Furthermore, the research employs a retrospective analytical approach to investigate the social and functional impact of mosques on urban neighborhoods, particularly in the city of Liège, Belgium. It analyzes the appearance of shops around mosques, taking into account various factors such as proximity to the mosque, distance from the city center, and socio-economic variables. By demarcating zones around mosques and categorizing businesses by type – including Islamic shops – the study identifies correlations between the presence of mosques and the development of commercial activity in their vicinity. Through field observations and interviews, the research sheds light on the complex relationship between mosques and the socio-economic landscape of neighborhoods, contributing to a deeper understanding of the role mosques play in shaping urban environments and community dynamics.

Results. The study found that mosques in Turkish migrant communities in Germany have evolved into multifunctional spaces fulfilling a wide range of roles. Beyond their religious function, they serve as centers of socialization, informal education, language practice, political mobilization, and cultural representation. Mosques operate as institutions that structurally shape Islamic life in the diaspora, acting as intermediaries in interactions with state and local authorities, as well as spaces for the formation of collective memory and identity. It was found that in the context of limited recognition by state structures, mosques fulfilled a symbolic and practical function of autonomy for migrants, compensating for a lack of access to official resources.

Conclusions. Within the context of Turkish migration to Germany in the second half of the 20th century, the mosque emerged not only as a spiritual center but also as a key social institution that played a critical role in preserving the cultural cohesion of the community. Its importance extends beyond religious practice: it provides stability in the migratory environment, maintains intergenerational continuity, and facilitates adaptation while simultaneously acting as a buffer against assimilation. Future research should focus on analyzing local models of mosque functioning, inter-institutional dynamics, and the conditions under which religious space becomes a resource for integration rather than marginalization.

Keywords: mosque, migrants in Europe, Turkish culture, Muslims, trading.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The authors declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.